

İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası*

-el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-i'Tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde-

İbrahim Kutluay

Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
i_kutluay@yahoo.com

Özet

Büyük bir muhaddis olduğu kadar bir müçtehit olarak da kabul edilen ve fikhî görüşlerini Sahîh'inde bâb başlıklarını tespit ederken ortaya koyan İmam Buhârî, Kur'ân ve sünneti esas alarak dönemindeki fikhî tartışmalara katılmış ve bu çerçevede görüşlerini ortaya koymuştur. Bu çalışmada, onun fikhî tartışmalarda sünneti, ashâb-ı hadisi ve Kur'ân ve sünnet bütünlüğünü nasıl müdafa ettiği üzerinde durulacaktır. Ayrıca Buhârî'nin haber-i vâhidin ilim ifade etme-yeceğini veya bir haberin ilim ifade etmesi için râvi sayısının birden çok olması gerektiğini ileri sürenlere itiraz ettiği ve bu hususta ne tür deliller kullandığı, diğer kültürlerden ve inançlardan bilhassa Ehl-i kitab'tan ilim almakta dikkatli olunması gerektiği, dinde kötü çıkar açanları şiddetle tenkit ettiği, re'y ve kıyas kullanılmasına ancak bazı şartlarla cevaz verirken fâsid kıyası reddettiği, efâl-i resûlün bağlayıcılığını savunduğu, Sahîh'in "Kitâbu'l- İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne" bölümü çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Buhârî, i'tisâm, sünnet, ashâb-ı hadis, haber-i vâhid.

Imâm Al-Bukhari's Defense of the Sunna (in the Frame of Kitâb Al-I'tisâm Bi'l-Kitâb Wa's-Sunna Section in Al-Jamî Al-Sahîh)

Bukhârî, who is considered a mujtahid as well as a great muhaddith, stated his own judicial opinions in his al-Sahîh while he was determining the subtitles of the sections (bâb/books) in al-Sahîh and participated in the discussions in his term and declared his opinions depending on the basis of the Qur'ân and the Sunnah. In this paper, therefore, we will examine how he defended the Sunnah, ahl al-Hadîth and the integrity of the Qur'ân and the Sunnah in judicial discussions. We will focus on why and how Bukhârî refused the opinions of those who claimed that habar al-wâhid does not provide us ilm unless it was transmitted by at least two transmitters or more. Besides, we will study what sort of evidences he used against those groups. He strictly warned us about receiving religious knowledge from Ahl-Kitâb and particularly other cultures and faiths and strongly criticized those who were the first to do so. He accepted the use of ra'y and analogy/qiyâs only under certain conditions and criticized whom adopted ra'y, and rejected (qiyâs). He defended that the actions of the Prophet Muhammad have an authority on all Muslims to follow, and take the companions as example in that matter. Therefore we have focused instead on "Kitâb al-i'tisâm bi'l-Kitâb wa's-Sunna. Key Words: Bukhârî, i'tisâm, sunna, ashâb al-hadîth, habar al-wâhid.

Atıf

İbrahim Kutluay, İmam Buhârî'nin Sünneti Müdafaası -el-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'l-i'Tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü Çerçevesinde-, Marîfe, Bahar 2011 S. 51-73

* Bu makale, 14-15 Temmuz 2010 tarihinde Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi tarafından düzenlenen "İntisârû's-Sahîhayn" isimli uluslararası sempozyumda "İntisârû'l-Buhârî li's-Sünneti'n-Nebeviyye, Dirâsetün min hilâli Kitâbu'l-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne fi Sahîhi'l-Buhârî" başlığıyla Arapça olarak sunulmuş tebliğin geliştirilmiş hâlidir.

Giriş

Amacı sadece sahîh hadislerden müteşekkil bir kitap tasnif etmek ve çok hadis nakletmek değil, bilakis usûl, furû, zühd, âdab, emsâl vb. konularda hadislerden istinbatta bulunmak ve onları istidlal için kullanmak olan İmâm Buhârî (ö. 256/869),¹ bunu *Sahîh*'inde yer alan bölüm/kitapların bâb/konu başlıklarını tespit ederken kaydettiği âyetlerle ve bâblar altına yerleştirdiği hadislerle, hatta takti ve taliklerle gerçekleştirmiştir. Sezgin'in de ifade ettiği gibi, *Sahîh-i Buhârî*'nin hemen hemen her kitap ve bâbının tetkiki, onun sırf bir hadis kitabı olarak kalma gayesini gütmeye başladığını göstermektedir.² İmâm Buhârî, daha önce ortaya çıkıp kendi döneminde de devam eden "sünnetin dindeki yeri ve önemiyle ilgili tartışmalar"a katılmış ve bu konudaki görüşlerini beyan etmek için, yine kendisinden önceki hadis edebiyatında görülmeyen bir bölüm tasnif etmiş, adını da *Kitâbu'l- İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne* şeklinde koymuş ve bu hususta kendinden sonra gelen musannifleri etkilemiştir. Bu sebeple Ehl-i hadis ekolü içinde yer aldığı şüphe bulunmayan Buhârî'nin sünneti ve Ehl-i hadisi nasıl müdafaa ettiği, bunun için hangi delil ve yöntemleri kullandığı meselesi, üzerinde durulmayı hak etmektedir.

Hemen belirtelim ki, İslâm tarihinde daha hicrî II. asırda sünneti tamamen inkârâ teşebbüs eden kesimlerin varlığına dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır.³ Geçmişte olduğu gibi günümüzde de sünnetin tamamını veya büyük bir kısmını inkâr etmeye teşebbüs edenler, buna gerekçe olarak, "sünnetin yazılı/sözlü belgeleri durumunda olan hadislerin sağlam yolla gelmediğini" ileri sürmektedirler. Nitekim İmâm Şafî (ö. 204/819) sünneti inkâr edenleri, *sünnetin tamamını inkâr edenler* ile *haber-i hâssayı* inkâr edenler şeklinde ikiye ayırarak inceleme ihtiyacı hissetmiştir.⁴ Ayrıca, sünnetin çoğu *haber-i vâhidle* aktarıldığı ve "bu tür hadîsler sünnet literatürünün kâhir ekseriyetini teşkil ettiği için sanki yapılan münakaşa, hadislerin dindeki değeri münakaşası hâline gelmiştir."⁵ Dolayısıyla hadislerin ve sünnetin dindeki yeri, Kur'ân ile sünnet arasındaki ilişki gibi konular zaruri olarak gündeme gelmiş ve âlimler arasında tartışılmıştır.⁶ Bu tartışmalar günümüzde bir taraftan Kur'ân'ı, ma'ruf sünneti ve belli kriterleri esas alarak hadis literatürünün ciddi bir isnad ve metin tenkidine tabi tutulması gibi ilmî ve iyi niyetli fikir ve çabalar olarak tezahür ederken, diğer yandan bazı kesimlerde müsteşriklerin de tesirleri sonucu, sünneti dinin Kur'ân'dan sonraki ikinci kaynağı olmaktan çıkarıp giderek kültürün bir parçası ve tarihî bir olgu olarak algılama eğilimi şeklinde tezahür etmiştir.⁷

¹ Nevevî, *Mâ Temessü İleyhi hâcetü'l-kâri li Sahîhi'l-İmâm el-Buhârî*, s. 51; İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 6.

² Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, s. 137.

³ Şa'ranî, *Mizânü'l-Kübrâ*, I, 58.

⁴ Şafî'î, *el-Umm*, VII, 273 vd.

⁵ Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikad ve Teşrî Yönlerinden Değeri*, s. 44.

⁶ Bkz. Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 414.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Hatipoğlu, "Batılı Hadis Tenkidi Düşüncesinin Türkiye'ye İtikali: Akademik Hadisçiliğin Geçmiş ve Geleceği Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2006, c. IV, sy. 2. s. 6.

Diğer yandan bilhassa haber-i vâhidlerle ilgili tartışmalar ve bazı ilmî-fikrî oluşumların sünnete cephe alması, İslâm toplumunda geniş yankılar ve tepkiler uyandırmıştır. “Mesele kupkuru bir ilmi münakaşa ve lafız-istilah düellosu olmamış, temeli itibarıyla, müslüman olma veya olmama, Resûl-i Ekrem’i ve sözlerini normal değeri içinde görüp görmeme, daha açık bir ifade ile İslâm’ın müesseselerine itimatsızlık gösterme hâlinin zuhuruna kadar varmıştır. Durum bununla da kalmamış, çeşitli itikadî fırka mensuplarıyla onların liderlerinin ifade ve inançlarında tezahür eden “sünneti hiçe sayma” Kur’ân’a bile yönelmiştir.”⁸

Buna göre, hadislerin ilim ifade edip etmemesiyle de yakından ilgisi olan “sünnetin dindeki yeri ve diğer ilim elde etme yöntemleri karşısındaki konumu” ile ilgili tartışmalar, genel olarak sünnetin, Kur’ân’ı tamamlayan teşri kaynaklarından birisi olup olmadığı, şayet sünnet teşri kaynaklarından biri ise ona güvenmek için tespit edilecek metotların neler olduğu⁹ şeklinde birbirine bağlı iki mesele etrafında şekillenmiştir. Ashâb-ı hadis, tartışılan bu meseleler bağlamında az önce ifade ettiğimiz Şafî’î’nin görüşleri istikametinde, sünneti ve hadisleri savunmuşlardır. Buhârî¹⁰ öncesi dönemde genellikle *Kitâbu’s-sünne* türü edebiyat içinde ele alınan bu konu, Buhârî ile birlikte *İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne* (Kur’ân ve sünnete bağlanma) adıyla tasnif edilmeye başlanmıştır.

Buhârî’nin fikhını bâb başlıklarını tespitite ortaya koyduğu bilinmektedir.¹¹ Biz bu çalışmada *İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne* bölümü çerçevesinde, âyet ve hadislerin yanında kendi görüşlerini katarak oluşturduğu bâb/konu başlıklarından ve bâblar altına hangi hadisleri seçip yerleştirdiğinden ve bunların muhtevassından hareketle Buhârî’nin sünneti nasıl müdafaâ ettiği üzerinde yoğunlaşacak ve bunları yedi alt başlık altında hulâsa edeceğiz.

1. Buhârî’nin Sünneti ve Ashâb-ı Hadisi Müdafaası

Her şeyden evvel Buhârî, ashâb-ı hadisin metodunun Resûl-i Ekrem’in söz, fiil ve takrirlerine aynen tâbi olan sahâbenin metoduna¹² iktida etmek olduğunu savunmuş ve “Sünnete bağlılık” meselesini *i’tisam* tabiriyle ifade etmiştir. Kaynaklarda *i’tisam* konusu, *i’tisam* kelimesinin yanında *lüzûmu’s-sünne*, *ittibâu’s-sünne* gibi farklı tabirlerle de ifade edilmiştir. Ancak bunu bir bölüm bütünlüğü içinde sistematik olarak ilk kez işleyen Buhârî olmuştur.¹³ O, bu konuyu *Sahîh*’inde

⁸ Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 44.

⁹ Hudarî, *Târîhu’t-Teşrî’i-İslâmî*, s. 153; Rifat Fevzî, *Tevsîku’s-Sünne fi’l-Karnî’s-Sâni’-l-Hicrî, Ususuhû ve İtticâhâtuhû*, s. 77.

¹⁰ el-Hüseynî, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, s. 192, 204.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Dihlevî, *er-Risâle şerhu terâcimi Sahîhi’l-Buhârî*, Mektebetü’l-Usmâniyye, Haydarabâd 1982.

¹² Esasen ashâbın tamamını bu noktada aynı kategoride değerlendirmemiz doğru değildir. Şöyle ki Hz. Peygamber’in sünnetine herhangi bir ayırım yapmaksızın sünnetin zahiri neyi gerektiriyorsa tabii olan sahâbiler (Hz. Ebu Hüreyre, Abdullah b. Ömer, Ebû Zerr el-Ğifârî vb.) olduğu gibi, daha çok sünnetle ortaya konulmak istenen maksad ve ilkeye tâbi olan sahâbe (Hz. Ömer, Âişe, vb.) de bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 150 vd.

¹³ Çakan, *Müslüman Kimliği*, s. 20.

Kitâbu'l-İ'tisam bi'l-Kitâb ve's-Sünne adıyla 96. bölüm olarak işlemiş, bu bölümde 28 bâb açmış ve bu bâblar altında 100 hadis tahric etmiştir.¹⁴

Sünnete ve sahâbenin metoduna tabi olunması gerektiğini savunan Buhârî'nin kendisi gibi aynı görüşü benimseyen ashâb-ı hadîsi nasıl müdafaa ettiği üzerinde durmamız gerekmektedir. Her şeyden önce Buhârî “ehl-i ilm”in daima hak üzere olacakları görüşündedir. O bu görüşünü “*Ümmetinden Bir Taiife Hak Üzerine Dâim ve Gâlip Olurlar ve Onlar Ehl-i İlimdir*”¹⁵ rivâyetini bâb/konu başlığı yaparak desteklemiştir. Nitekim bu bâb hakkında İbn Hacer (ö. 852/1448) ve Kastallânî (ö. 923/1517) Buhârî'nin şu sözünü nakletmişlerdir: “Ali b. el-Medînî'nin (ö. 234/848) bu hadiste geçen ‘ehl-i ilim’den kastedilen ‘ashâb-ı hadîs’ tir sözünü işittim.”¹⁶ Anlaşılan o ki, Buhârî'nin ehl-i ilimden anladığı ashâb-ı hadîstir.¹⁷ Buhârî “*Böylece Sizi Vasat/Dengeli Bir Ümmet Yaptık*”¹⁸ âyeti ile konu başlığı yaptığı “Hz. Peygamber’in Cemaatten Yani Ehl-i İlimden Ayrılmamayı Emretmesi Bâbı”nda¹⁹ bunu vurgulama ihtiyacı duymuştur.

Esasen bâb başlığında “ehl-i ilm” tabiri geçmekte ise de, klasik dönemde hadise “ilim” dendiğini hatırlamalıyız. Buna göre, hak üzerine hayatını sürdürecektir olan bu grup “Ehl-i hadis”tir. Ancak Buhârî bunu ehl-i ilim şeklinde daha umumi bir tabir kullanarak ifade etmiştir. Buhârî'nin bu değerlendirmesinde kendisinin hadîşçi olduğu kadar fakih ve mütekellim olmasının da etkisi olsa gerektir.²⁰

Ayrıca Buhârî, ashâb-ı hadis ve ashâb-ı re'y tartışmalarında ilk grubun yanında yer almış ve görüşlerini *Sahih*'inde tasnif ettiği bâblar ve bu bâblar altında tahric ettiği hadisler çerçevesinde ortaya koymuştur. Doğrusu hadisin zahiri ne ise daha ziyade onu alıp tevile gitme yolunu tercih etmeyen Buhârî'nin, selefi İmam Şafiî gibi, sünneti ve ashâb-ı hadîsi farklı dinî akımlar karşısında savunmuştur. Buhârî'nin görüşlerini büyük ölçüde nassa dayandırmaya çalışarak re'y taraftarlarını eleştirdiği,²¹ *Sahih*'te ashâb-ı hadîsin yolunun daha doğru olduğunu beyan etmek için bâblar tasnif ettiği ve bâbların altına yerleştirdiği hadislerle bunu ortaya koymaya çalıştığı açıktır. Zira Buhârî, ashâb-ı hadîsin, İslâm fırkaları ve âlimleri arasında ortaya çıkan meselelerin çözümünde önemli bir görev ve mevkiinin olduğu inancındadır.

Buhârî'nin bu görüşleri ile Şafiî'nin sanki “sünnet müdafaa için yazılmış” intibaını veren *er-Risâle*'sinin muhtevası mukayese edilip birlikte değerlendirildi-

¹⁴ *Kütüb-ü Sitte* musanniflerinden İmam Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce'nin yanında Dârimî ve İbn Hibbân gibi muhaddisler, eserlerinde itisâm konusuna değişik adlarla yer vermişlerdir. Buhârî'nin itisâm konusuna tahsis ettiği kitaba *Kitâbu'l-İ'tisam bi'l-Kitâb ve's-Sünne* adını koyması ona göre Kitap ve sünnet arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Bkz. Çakan, *Müslüman Kimliği*, s. 23.

¹⁵ Buhârî, *İ'tisâm*, 10: باب: قول النبي صلى الله عليه وسلم: (لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق). وهم أهل العلم.

¹⁶ Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, X, 338; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 293.

¹⁷ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071), *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, s. 27; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXV, 48.

¹⁸ el-Bakara, 2/103.

¹⁹ Buhârî, *İ'tisâm*, 19: باب: قوله تعالى: {وكذلك جعلناكم أمة وسطاً} / البقرة: 143. وما أمر النبي صلى الله عليه وسلم بلزوم الجماعة، وهم أهل العلم.

²⁰ Çakan, *Müslüman Kimliği*, s. 129.

²¹ Bkz. Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanife'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, s. 42 vd.

ğinde, onun İmam Şâfi'î ile benzer görüşlerde olduğu, hatta ondan etkilendiği söylenebilir.²² Zira Şâfi'î sadece *er-Risâle*'de değil diğer eserlerinde de açıkça "sünnetin vahiy mahsulü olduğu,"²³ "sünnetin, meşruiyetini Kur'ân'dan aldığı,"²⁴ "sünnetin, Kur'ân'da geçen *hikmet* demek olduğu"²⁵ görüşünü benimsemiş ve hadislerin ekseriyetini teşkil eden haber-i vâhidlerin delil olacağını savunmuştur.

2. Buhârî'ye Göre Sahâbenin Sünnete Sarılması ve Efâl-i Resûl'ün Bağlayıcılığı

Buhârî'ye göre sünnet, Kur'ân'ı açıklayan, kendisine tabi bulunduğu takdirde yolundan gidenleri kurtuluşa sevk eden bir kılavuzdur. Bu sebeple ona göre Hz. Peygamber'in sözlerine uymak vacip olduğu gibi onun fiillerine uymak da vaciptir.²⁶ Zira Kur'ân'da, müminlere Allah Teâlâ'ya itaat etmelerinin yanında Resûl-i Ekrem'e de itaat etmeleri emredilmiş;²⁷ Resûl'e itaat ve ittibân²⁸ Allah'a itaat anlamına geldiği,²⁹ Allah'ı sevmenin Resûl'ünü de sevmeyi icap ettirdiği haber verilmiştir.³⁰

Hz. Peygamber de "reddedenler" hariç kendisine uyanların cennete gireceğini haber vermiş, 'yüz çevirip reddedenler kim' denildiğinde "kim bana tabi olursa cennete girer, kim de itaat etmezse o reddedendir" buyurmuştur.³¹ Görüldüğü gibi Resûlullah'a itaatte bir muhayyerlik olmayıp,³² o temel bir zorunluluk ve ölçüdür. Şu hâlde hadiste geçtiği üzere Resûlullah'ın yasakladığı şeylerden kaçınmalı, onun emrettiklerini de elimizden geldiğince yapmaya gayret etmeliyiz.³³

Bilinen bir gerçektir ki, Resûl-i Ekrem ümmetine Kur'ân'ı tebliğ, beyan, talim, onları tezkiye vb. görevlerini sadece beyan ve hitapla sınırlı bir şekilde değil, ibadet, ahlâk, muamelât, ukubât alanlarında İslâm'ın prensiplerini bizatihî uygulayarak göstermiş, ashabına "*Benden gördüğünüz gibi namaz kılınız*"³⁴, "*Hac menâsikini benden alınız*"³⁵ vb. buyurarak ibadetlerde kendisine ittibâ edilmesini emretmiştir. Bu yüzden ashâbın tamamı, bilhassa ibadetler konusunda, Allah Resûlü ne yapmışsa onu yapmaya gayret etmişlerdir.

²² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 241.

²³ Şâfi'î, *er-Risâle*, 76-79.

²⁴ Şâfi'î, *er-Risâle*, 22.

²⁵ Şâfi'î, *er-Risâle*, 32, 78.

²⁶ Bkz. el-Ahzâb, 33/21; el-Haşr 59/7; Âl-i İmrân, 3/31, 32; en-Nisâ, 4/59; el-Mâide, 5/92; el-Enfâl, 8/20, 46. Efâl-u'r-Resûl'le ilgili değerlendirmeler için bkz. Aşkâr, *Efâl-u'r-Resûl delâletuhâ ale'l-ahkâmî's-şerîa*, I, 444-449.

²⁷ Âl-i İmrân, 3/ 32.

²⁸ Âmidî'ye göre *İttibâ* yani Allah Resûlüne uyma, onun hem sözleri, hem fiilleri, hem de terk ettiği şeyleri terk etmekle olur. Bkz. Âmidî, *İhkâm fî usûlil'l-ahkâm*, I, 246.

²⁹ en-Nisâ, 5/80.

³⁰ Âl-i İmrân, 3/31.

³¹ Buhârî, *İ'tisam*, 2.

³² el-Ahzâb, 33/36.

³³ Bkz. Buhârî, *İ'tisam*, 2.

³⁴ Buhârî, *Ezan*, 18.

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 336.

Doğrusu ashâb “Resûl’de sizin için güzel bir örneklik vardır”³⁶ âyeti gereğince Hz. Peygamber’i, fiillerinde de terk ettiği şeylerde de münakaşaya girmeden örnek almışlardır. Bazı cibillî/fitrî fiiller sırf Resûlullah’a mahsus olup onları tatbik etmek sünnet olmasa da, Abdullah b. Ömer,³⁷ Abdullah b. Zübeyr,³⁸ Ebû Said el-Hudrî³⁹ vb. bazı sahabîlerin ona olan derin muhabbetlerinden ve ona benzemeye çalışma ve onun fiillerini işleyerek bereketlenme arzularından dolayı Resûlullah’ın bu tür fiillerini de tatbik ve taklit etmeye gayret ettikleri bilinmektedir. Diğer yandan bilhassa bazı fakîh sahabîler Resûlullah’ın işlediği fiillerin illet, sebep, hikmetlerini araştırarak öncelikle bunların bağlayıcı olup olmadığını tespit etmeye çalışmışlardır.

Buhârî’nin kendisine mahsus olmayan fiillerinde Hz. Peygamber’e uymak gerektiği kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır. Onun bu konuda “Hz. Peygamber altından bir yüzük edindi. Bunun üzerine ashab da altından yüzük edindiler. Bu durumu görünce Allah Resûlü: ‘Altından bir yüzük edinmişim, onu attım’ dedi ve şunu ilave etti: ‘Onu bundan sonra ebediyen takmayacağım.’ İnsanlar da taktıkları yüzükleri çıkardılar”⁴⁰ mealindeki hadisi tahrir etmesi ve bu hususta belirlediği “Nebî’nin (s.a) Fiillerine Uymak”⁴¹ şeklindeki bâb başlığı bunu açıkça göstermektedir. Allah Resûlü daha sonra gümüş bir yüzük edinince onu gören ashâb da gümüş yüzük takmaya başlamışlardır.⁴² Bu sebeple İbn Battâl (ö. 449/1057) ilgili rivâyette görüldüğü üzere ashâbın Resûl-i Ekrem’e tabi olmalarını onun efâlinin de müslümanlar için bağlayıcı olduğuna delil saymıştır.⁴³

Ayrıca bu rivâyette açıkça görüldüğü gibi, genel olarak sahâbe, *terğîb* ve *terhib* de dâhil olmak üzere, Hz. Peygamber’den ne duyup görmüşlerse bunları uygulama temayülünde olmuşlardır.⁴⁴ Buhârî’nin yukarıda kaydettiğimiz rivâyeti tahrir etmekteki amacının, sahâbenin Hz. Peygamber’in ikazını beklemeksizin onun fiillerine bakıp kendisine uydıklarını göstermek, sünnete ittibâda nasıl bir titizlik içinde olduklarını belirtmek ve sünnet muhaliflerinin benimsedikleri yolun yanlış olduğuna dikkat çekmek olduğu söylenebilir. Aynı şekilde “Başkasının Değil, Sadece Hz. Peygamber’in, Herhangi Bir Şeyi Reddetmemesinin Delil Olduğu Görüşünü Taşıyanlar Bâbı”⁴⁵ bunu teyit etmektedir. Bundan dolayı şârih Kirmânî (ö. 768/1384) ve Aynî (ö. 855/1451), Buhârî’nin “Resûlullâh’ın takrirlerinin -onun

³⁶ el-Ahzâb, 33/21.

³⁷ Abdurrezzak b. Hemmâm, *el-Musannef*, II, 119.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 299-300, 311.

³⁹ Resûlullah (s.a) Cuma günü hutbe okurken içeri giren bir kişiye ‘iki rekât tahiyetü’l-mescid namazı kılıp öyle oturmasını emretti’ diye Ebû Said el-Hudrî bu namaza her halükarda devam etmiş ve bunu “Bir şeyi Resûlullah’tan gördükten sonra terk edecek değilim” diyerek gerekçelendirmiştir. Bkz. Tirmizî, *Salât*, 367.

⁴⁰ Buhârî, *İ’tisâm*, 10: قول النبي صلى الله عليه وسلم: (لا تزال طائفة من أمتي ظاهرين على الحق). وهم أهل العلم

⁴¹ Buhârî, *İ’tisâm*, 4: باب: الاقتداء بأفعال النبي صلى الله عليه وسلم

⁴² Buhârî, *Libâs*, 46, 50.

⁴³ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XXV, 56.

⁴⁴ Geniş bilgi için bkz. Erul, *Sahâbenin Sünneti Anlayışı*, s. 150 vd.

⁴⁵ Buhârî, *İ’tisâm*, 23. باب: من رأى ترك التكبير من النبي صلى الله عليه وسلم حجة، لا من غير الرسول.

fiilinin bir çeşidi olduğundan- dinde hüccet olduğunu belirtmek” için bu bâbı açtığı görüşündedir.⁴⁶ Bu konudaki diğer bir sahâbi uygulamasına şu misal zikredilebilir: Hz. Peygamber “*Affi seç, iyiliği emret, cahilleri cezalandırmaktan vazgeç!*”⁴⁷ âyeti gereği cahilleri cezalandırmadığı için Hz. Ömer de aynı âyetin emrine ve Resûl-i Ekrem’in sünnetine uyarak Uyeyne b. Hısn’ı cezalandırmaktan vazgeçmiştir.⁴⁸ Keza Hz. Ömer, Şeybe (İbn Osman b. Talha) ile birlikte Mescid-i Haram’da oturuyorlarken Ömer Kâbe’de yer alan altın ve gümüşleri müslümanlara dağıtacağını söylemiş, buna karşılık Şeybe, ‘Bunu yapamazsın; zira senin iki selefin (Allah Resûlü ve Ebû Bekir) böyle bir şey yapmadı’ demesi üzerine Ömer, ‘Onlar yollarını takip etmem gereken iki kişidir’ demiştir.⁴⁹ Görüldüğü gibi bu rivâyette Ömer, Allah Resûlü’nün ve ilk halife Ebû Bekir’in uygulamalarını kendisine örnek olarak almaktadır.

Ancak maslahat daha farklı bir tatbikatı gerektiriyorsa ashâb bundan da kaçınmamıştır. Mesela Hz. Ebû Bekir Allah Resûlü’nün irtihaliden sonra namazı kabul ettikleri hâlde zekat vermeyi istemeyen kabilelere karşı, Hz. Ömer’in Allah Resûlü’nden naklettiği “Allah’tan başka hiçbir ilah yoktur deyip iman edenin canı emniyettedir, işlediği günahların cezası ise Allah’a aittir” uyarısına rağmen, Ebû Bekir ‘zekatın farz bir ibadet olduğunu, namazı kabul edip zekatın terkedilmesine müsaade edemeyeceğini’ ifade ederek halife sıfatıyla zekatı alıncaya kadar onlarla savaşaacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Ebû Bekir’in bu görüş ve uygulamasının daha doğru olduğunu itiraf etmiştir.⁵⁰ Aynı şekilde Hz. Ömer kendi halifeliği sırasında, o ana kadar uygulana gelen usulün hilafına yeni fethedilmiş Irak arazisini gaziler arasında dağıtmayıp yerli halka bırakması vb. bunun en bariz örneklerinden biri olarak zikredilebilir.

Hulasa açmış olduğu söz konusu bâblar ve bu bâblar altında kaydettiği hadislerle Buhârî’nin vurgulamak istediği husus, Hz. Ömer’in ifadesiyle ‘Biz Rab olarak Allah Teâlâ’dan, din olarak İslâm’dan ve peygamber olarak Muhammed’den (s.a) razı olduk’⁵¹ diyerek bu doğrultuda bir hayat yaşanmasıdır. Ayrıca ona göre, ashâb-ı kirâm Allah’ın kitabını ve Resûl-i Ekrem’in sünnetini nesiller içinde en iyi bilen kimseler olduğundan, onlar nasıl Resûlullah’ın fiillerine tabi olmuşlarsa bizim de onların ve onları takip eden ashâb-ı hadisın yoluna uymamız gerekir.

3. Buhârî’ye Göre Kur’ân-Sünnet Bütünlüğü ve Sünnetin Dindeki Yeri

Hiç şüphe yok ki, Buhârî Kur’ân ve sünnet bütünlüğünü savunmaktadır. O, sırf bunun için -daha önce kısaca temas ettiğimiz gibi- *Sahîh*’inde sünnetin dindeki yeri ve önemi ile ilgili tartışmaları değerlendirdiği *Kitâbu’l-İtisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne* adlı bir bölüm tasnif etmiştir. Nitekim Kirmânî, Buhârî’nin bu bölümün baş-

⁴⁶ Kirmânî, *Sahîh’l-Buhârî bi şerh-i Kirmânî*, XXV, 80; Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XXV, 69.

⁴⁷ el-A’raf, 7/199.

⁴⁸ Buhârî, *İtisâm*, 2; *Tefsiru sûre* (7) 5.

⁴⁹ Buhârî, *İtisâm*, 2.

⁵⁰ Buhârî, *İtisâm*, 2.

⁵¹ Buhârî, *İtisâm*, 3.

liğini bu şekilde belirlemesinin “Allah’ın ipine sımsıkı sarılın”⁵² mealindeki âyetten aldığı ilham sonucu olduğunu ifade etmiştir.⁵³ Aynı şekilde Kirmânî, söz konusu âyeti Kur’ân ve sünnet arasındaki çok yakın ve sıkı bir ilişkiye vurgu saymaktadır. Ona göre bu âyette geçen “Allah’ın ipi”nden maksat Kitab ve sünnettir.⁵⁴ İbn Hacer’e göre Buhârî, sünnetin dindeki yeri ve önemi⁵⁵ ile ilgili dönemindeki tartışmalara verdiği önemin bir neticesi olarak daha önce *Kitâbu’l-İ’tisâm* adında “müstakil bir kitap” tasnif etmiş ve *el-Câmi’u’s-Sahîh*’in bu bölümündeki hadisleri bahsi geçen kitaptan seçmiştir.⁵⁶ Yukarıda mealini kaydettiğimiz âyete ve Resûl-i Ekrem’e ittibâ emreden diğer âyetlere dayanarak Aynî, Resûlullah’a itaat eden kim- senin onun sünneti ile amel etmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁷ Buhârî’nin ilgili bölü- mün adını bu şekilde tespit etmesinden ve kendinden önce tasnif edilen hiçbir hadis kitabında olmayan bir bölüm açmasından “Kur’ân ve sünnet bütünlüğü”nü vurgulamak istediği anlaşılmaktadır.

Bu noktada “sünnete iktida”dan ne kastedildiğini açıklamak ve bunun sınırları üzerinde şârihlerin görüşlerini kısaca nakletmek yararlı olacaktır. İbn Battâl, sünnete iktidayı “Onu kabul etmek ve sünnetin delalet ettiği şeyle amel etmek” şeklinde açıklamış, ancak Resûl-i Ekrem’in sözlerinin farklı değerde olduğunu belirterek bunların “emir, yasaklama ve haber verme”yi ihtiva ettiğini belirtmiştir.⁵⁸ Bununla beraber bazıları, Hz. Peygamber’in sözlerine olduğu kadar fiillerine de - mendub olduğuna dair delil olsa bile- uymak gerektiğini savunmuşlardır.⁵⁹

Buhârî, Hz. Peygamber’in üstünlüklerini ve sünnetin de vahiy eseri olduğunu ifade eden rivâyetleri *Kitâbu’l-İ’tisâm*’ın 1. bâbında zikrettikten sonra 2. bâbı “Resûlullah’ın Sünnetlerine İktidâ Etmek Bâbı”⁶⁰ diye adlandırmıştır. Burada o, Hz. Peygamber’in sünnetine uymanın gerekliliğini âyet, hadîs ve sahâbe uygulamalarından deliller zikrederek ispat etmeye çalışmıştır. Bu bâbda kaydettiği rivâyetlerden birinde Allah Resûlü “sözlerin en güzelinin Allah’ın Kitabı, yolların en güzelinin ise Muhammed’in yolu olduğunu” ifade ederek tabi olunacak söz ve yolu göstermiş bulunmaktadır.⁶¹ Yukarıda ashâbın bu konudaki uygulamalarına ve sünnete bağlı- lıkla ilgili hadislere yer verildiğinden tekrarına lüzum görmüyoruz.

Öte yandan bilindiği gibi sahâbe uygulamaları arasında Hz. Peygamber’in sünnetini anlamada yaklaşım farklılıkları⁶² bulunmakta ise de genel olarak onlar,

⁵² Âl-i İmrân, 3/103.

⁵³ Kirmânî, *Sahîhu’l-Buhârî bi şerh-i Kirmânî*, XXV, 28.

⁵⁴ Kirmânî, *a.g.e.*, aynı yer.

⁵⁵ Osmanî Taqî, *The Authority of The Sunna*, (çev. Kutluay, İ., *Sünnetin Bağlayıcılığı*), s. 73 vd.

⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XIII, 246.

⁵⁷ Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, XXV, 42.

⁵⁸ İbn Battâl, *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, X, 345.

⁵⁹ İbn Battâl, *Şerhu Sahîh-i Buhârî*, X, 345.

⁶⁰ Buhârî, *İ’tisâm*, 2: باب: الاقتداء بسنن رسول الله صلى الله عليه وسلم

⁶¹ Buhârî, *İ’tisâm*, 2.

⁶² Bünyamin Erul bunu “lafzî, fikhî ve içtihadî yaklaşım” şeklinde üç kategoride incelemeye çalışmıştır. Ancak burada zikredilen örneklerde bir kategori altında zikredilen bir sahâbînin başka bir davranışı ile diğer kategoriye girebildiğini, dolayısıyla kati bir şekilde böyle bir ayırımın mümkün olmadığını da unutmamamız gerekir. Geniş bilgi için bkz. Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, s. 150 vd.

Resûl-i Ekrem'in otoritesine daima bağlı kalmışlar ve itaat etmişlerdir.⁶³ Ancak daha sonra sünneti tamamen inkâr edenler ortaya çıkmış ve onlar buna gerekçe olarak "sünnetin yazılı/sözlü belgeleri durumunda olan hadislerin sağlam yolla gelmediğini" göstermişlerdir.⁶⁴ Döneminin sosyolojik, siyasî, ilmî ve fikrî gelişmelerinin etkisiyle Buhârî'nin *Kitâbu'l-İ'tisam bi'l-Kitâb ve's-Sünne* ve *Kitâbu'l-Âhad* adını verdiği bölümlerde kendi döneminde gündemde olan ve tartışılan konuları ele aldığı ve kendisinin katılmadığı görüşlere cevap mâhiyetinde söz konusu bölümlerde çeşitli rivâyetleri tahrir ettiği söylenebilir.

Sonuç olarak Kur'ân ve sünnet bütünlüğünü savunan Buhârî'ye göre, kendi arzusu hilafına da olsa, vahye tabi olan Resûl-i Ekrem'in sünnetine uymak, doğrudan Kitâb'a uymak anlamına gelmektedir.⁶⁵ O, ihtiyaç duyulan her şeyin nasslarda mevcut olduğu kanaatini taşımakta, bunun için asıl olarak onları almakta ve dolayısıyla içtihatlarını nasslara dayandırmaya çalışmaktadır. Bu prensipten hareket ederek onun Kur'ân ve sünnete muvafık olan görüşleri kabul edip bunlara zıt olanları ise reddettiğini, her alanda Kur'ân ve sünnete iktidanın ehemmiyetini vurgulamaya çalıştığını görürüz. Ayrıca Buhârî, her alanda sünnete iktidanın ehemmiyetini vurgulamak üzere tahrir ettiği hadislerde sünnete muhalefet edenleri ortaya çıkarmak ve onların benimsediği yolun yanlış olduğunu göstermek istemiştir.

4. Haber-i Vâhidin Hücciyeti Meselesi ve Buhârî'nin Görüşü

Hadislerin neredeyse tamamına yakınının âhâd yolla rivâyet edildiği bilinmektedir. Durum böyle olunca haber-i vâhidin delil olup olmayacağı meselesi, hadislerin değeri açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple haber-i vâhid konusuna temas etmeyi, çalışmamızı *Kitâbu'l-İ'tisam bi'l-Kitâb ve's-Sünne* çerçevesinde diye sınırlandırmış olsak da, Kitâbu'l-âhâd'ı konunun tamamlayıcı bir unsuru olarak değerlendirdik.

Haber-i vâhidin hücciyeti meselesi kuşkusuz hadis ilminin en tartışmalı konularından birisidir. Ayrıca haber-i vâhid terimi, farklı anlamlarda da kullanılabilir. ⁶⁶ Haber-i vâhid ilk zamanlar "bir veya birkaç kişinin haberi" anlamına gelirken, daha sonra mütevatir seviyesine ulaşmayan haber anlamında kullanılmıştır. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, selefi İmam Şafî gibi,⁶⁷ Buhârî'nin haber-i vâhidi mütevatir dışındaki haberleri ifade eden âhâd (meşhur, aziz ve garîb) manâsındaki

⁶³ Erul, *a.g.e.* s.121.

⁶⁴ Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 33.

⁶⁵ Çakan, *Müslüman Kimliği*, s. 166.

⁶⁶ Öyle ki bu tabirle "mütevâtir dışında kalan haberler" kastedildiği gibi "tek kişinin haberi" de kastedilmektedir. Kısaca tevatür derecesine ulaşmayan habere âhâd denilmektedir. Meşhur da âhâd içinde yer alır. Bkz. el-Bede'î, "Hukmü'l-Ercâh bi Haberî'l-Vâhid inde Usûliyyîn Tatbîkâtı fî Fıkhî'l-İslâmî Mukârin", *ed-Dirâsât*, 2006, s. 338-367; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı*, s. 515. ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 407, 409.

⁶⁷ Nazlıgül, *İmam Şafî'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri*, s.192

istilâhı anlamıyla değil, “tek bir kişinin rivâyet ettiği haber” yani “garîb ve fert” şeklindeki kelime anlamıyla kullandığı anlaşılmaktadır.⁶⁸

Şu hâlde haber-i vâhidle ilgili asr-ı saadetteki uygulamanın nasıl olduğuna kısaca değinmemiz gerekmektedir. Asr-ı saadette bir kişinin getirdiği haberle amel edildiği,⁶⁹ ashâb arasında haber-i vâhidle ilgili tartışmaların neredeyse hiç yaşanmadığı ve onunla amel etmeme diye bir meselenin gündeme gelmediği anlaşılmaktadır.⁷⁰ Nitekim Resûl-i Ekrem ve ashâbı, ibadetlerde ve İslâm'ın rükünlerinde bir kişinin getirdiği habere göre icraatta bulunmuştur. Öyle anlaşılıyor ki o dönemdeki uygulamada esas alınan ölçü, haberi getiren zatın “zabt sahibi” ve “dinde güvenilir olması” idi.⁷¹ Sahâbe âdil kimselerdi (udûl); bu sebeple Allah Resûlü adına ve birbirlerine yalan söylemezlerdi. Böyle olmayan kişinin haberinin “Size bir fasık haber getirirse onun doğruluğunu araştırın”⁷² âyeti gereğince araştırılması elbette gereklidir.

Haber-i vâhidin ne tür bir ilim ifade ettiği, itikat ve amelde delil olup olması meselesi de mezhepler arasında tartışmalıdır. Genel olarak bazı âlimler haber-i vâhidlerin kat'iyet ifade ettiğini iddia ederken cumhur zan ifade ettiğini kabul etmiştir.⁷³ Ancak haber-i vâhide karşı en büyük red, onun itikatta delil olamayacağı konusunda ortaya çıkmıştır. Mesala Haricîler, haber-i vâhid şeklinde gelen rivâyetleri, bu rivâyetler belli bir zaman sonra nakledildiği, bazen Kur'ân'a ve birbirine muhalif olabildiği için reddetmişlerdir. en-Nazzâm (ö. 231/845) dışında, Mu'tezile de usûlü'd-din konularında haber-i vâhidin delil olmayacağını savunmuştur. Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916) Kur'ân'a aykırı olmamak kaydıyla haber-i vâhidin zan ifade ettiği, bu zan kuvvetli olduğu takdirde ilim ifade edeceği kanaatinde-dir.⁷⁴ İmamiyye Şia'sı, Mu'tezile'ye yakın bir görüşü benimsemiş, haber-i vâhidin, ilim ifade etmesi ve hüccet olabilmesi için teyit edici delillerin bulunması gerektiğini savunmuştur.⁷⁵

Ebû Mansur Mâturîdî (ö.333/870) ise ravilerin durumlarının incelenmesini ve haberin açık naslarla karşılaştırılmasını ve buna göre bir hükme varılmasını, ancak bunların yine de gerçeği tam yansıtamayacağını belirtmiştir.⁷⁶ Eş'ariyye'ye mensup âlimlerin görüşleri Mâturidiyye'ye yakındır. Gazzâlî (ö.505/1115) ve Fahreddin er-Râzî (ö.606/1209) âhad haberleri ancak fikhî konularda delil sayar-

⁶⁸ Kirmânî, *Sahîhu'l-Buhârî bi Şerh-i Kirmânî*, XXV, 14; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 233; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXV, 12; ayrıca bkz. Güleç, *Şafî'nin Hadis Anlayışı*, s. 116-117.

⁶⁹ Bkz. Buhârî, *Ahbâru'l-Âhad*, 1-6.

⁷⁰ Ertürk, “Haber-i Vâhid” *DİA*, XIV, 349; ayrıca ashâbın haber-i vâhid karşısında kendi reylerinden vazgeçtiklerine dair örnekler için bkz. Şafîî, *er-Risâle*, s. 224-242.

⁷¹ Mesela Resûl-i Ekrem, Necranlılara “Size emin bir adam gönderiyorum” diyerek Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı görevlendirmiştir. Bkz. Buhârî, *Ahbâru'l-Âhad*, 4; Zübeyr'i de bir görev için tek olarak göndermiştir:

باب: بعث النبي صلى الله عليه وسلم الزبير طلعة وحده

⁷² el-Hucurât, 49/6.

⁷³ Hüseyinî, Abdülmecîd Hâşim, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, s. 233.

⁷⁴ Yavuz, “Haber-i vâhid”, *DİA*, XIV, 353.

⁷⁵ Yavuz, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, XIV, 353. Ayrıca bkz. Koçkuzu, *Haber-i Vâhidler*, s. 210-211.

⁷⁶ Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 9.

ken Ebû Bekir İbnü'l- Arabî (ö.543/1148) ise sahih olmak şartıyla onun bütün konularında delil olacağı kanaatindedir.⁷⁷ Selefiyye ise sahih olma şartıyla bunların itikatta delil olabileceğini söylemiştir.

İmam Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) haber-i vâhidin sadece ameli meselelerde değil itikadî meselelerde de delil olacağını savunmuş ve haber-i vâhidin aleyhinde bulunan Cehmiyye ve Mu'tezile'yi sert bir şekilde tenkit etmiştir.⁷⁸ Keza İbn Hazm (ö.456/1063), İbn Teymiyye (ö.728/1328), ve Cemaleddin b. Muhammed el-Kâsimî (ö.1332/1914), âhâd haberlerin akaidde de delil kabul edilmesi gerektiği kanaatindedir. İbn Akîl (ö.513/1119) ve İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201) bu hususta diğer sünni âlimler gibi düşünürler. Kelam âlimlerinin çoğunluğu âhad haberlerin zannî delil teşkil ettiği, bunun ise akaid konularında yeterli olmayacağı konusunda ittifak etmişlerdir.

Haber-i vâhidin yakını ilim mi zan mı ifade ettiği, dinde delil olup olmadığı meselesi, fikhî mezhepler arasında da tartışmalıdır. Ehl-i Sünnet'ten İmam Ebû Hanîfe (ö.150/767) "*Kur'ân'a aykırı hüküm ve bilgi ihtiva eden haber-i vâhidlerin reddedilmesi gerektiği*"ni, çünkü Resûl-i Ekrem'in Kur'ân'a ve akla aykırı söz söylemesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir.⁷⁹ İmam Mâlik (ö.179/705) Medine ehlinin ameli ve kıyas ile takviye edilmesi şartıyla haber-i vâhidin hüccet olabileceğini, Medinelilerin ameline ters düşen haber-i vâhidlerin ise Hz. Peygamber'e nisbet edilemeyeceğini ifade etmiştir.⁸⁰ İmam Şafi'î (ö.204/819) ise haber-i vâhid konusunda sika olduğu müddetçe râvinin tek olmasının haberin sıhhatine zarar veremeyeceğini iddia etmiş ve bazı şartları haiz olmak kaydıyla haber-i vâhidin hücciyet ifade ettiğini beyan etmiştir.⁸¹ Bu sebeple İmam Şâfi'î, sahih olma şartını taşıyan haber-i vâhidin dinde delil olduğunu savunmuş ve bunu haber-i hâssa diye adlandırmış⁸² ve haber-i vâhidi burada "bir kişinin bir kişiden rivâyeti" için kullanılmıştır. Bu görüşlerinden dolayı Şafi'î, kendinden sonraki fikh usûlü ve hadîs usûlü eserlerine "haber-i vâhid ve hücciyeti bahsi"ni hediye eden"⁸³ kimse olarak tanımıştır. Öyle ki Şâfi'î'nin bu konudaki çalışmaları ve haber-i vâhidin hücciyeti konusunda ileri sürdüğü teori, kendisinden sonraki âlimler tarafından da takip edilmiştir.⁸⁴ İmam Ahmed b. Hanbel (ö.241/855)⁸⁵ haber-i vâhidin itikatta bile ke-

⁷⁷ İbn Arabî, Ebû Bekir, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, II, 59.

⁷⁸ Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 354. Ayrıca bkz. Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel (Hayatı-Görüşleri-Fıkıhta Yeri)*, s. 245.

⁷⁹ Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadîs Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadîs Metodu*, s. 171; ayrıca bkz. Yavuz, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, 353.

⁸⁰ Ertürk, "Haber-i Vâhid" *DİA*, XIV, 351; ayrıca bkz. Kutluay, "The Meaning and Scope of Sunnah According to Imam Mâlik and The Analysis of Schacht's Theory On The Practice of The People of Medina" (Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies) *Studies* 2011 cilt ve sy. 1 (4), s. 359-368.

⁸¹ Bkz. Şâfi'î, *er-Risâle*, 460-461. Ayrıca bkz. Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 189; Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, s. 247; Nazlıgöl, *İmam Şâfi'î'nin Hadîs Kültürümüzdeki Yeri*, s. 205.

⁸² Şâfi'î, *er-Risâle*, s. 415-418; ayrıca bkz. Nazlıgöl, *İmam Şâfi'î'nin Hadîs Kültürümüzdeki Yeri* s. 195, 203, 233.

⁸³ Nazlıgöl, *a.g.e.*, 206.

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz. Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu* s. 407 vd.; Son dönem âlimlerinden İzmirli İsmail Hakki, sahih kabul edilen âhâd haberlerin zannî ilim ifade ettiğini ifade ederek bunların akaid

→

sin ilim ifade ettiği kanaatinde olup kendisine nispet edilen *er-Redd ala'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*⁸⁶ adlı eseri bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Yukarıda Ehl-i hadisten sayılan bazı âlimlerin görüşlerini naklederken kısaca temas ettiğimiz üzere, Ehl-i hadis sika bir ravinin rivâyet ettiği bir haberi prensipte kabul eder; ancak bunun Kur'ân'ın muhkem nassına, mütevatir sünnete, icmaya, akla, tarihen sabit olmuş hadiselere, tecrübe ve müşahedeye aykırı olmasını şart koşar.⁸⁷ Ehl-i hadis, söz konusu şartları taşıması hâlinde, bilgi kaynağı olarak hadislere büyük önem atfettiklerinden, haber-i vâhid bile olsa böyle bir hadisle amel edilmesi gerektiğini savunur; çünkü onlara göre haber-i vâhidler, herhangi bir karineye bağlı olmaksızın ilim ifade etmektedir.⁸⁸ Bundan dolayı Ehl-i hadis, haber-i vâhidin ilim ifade etmediğini söyleyen gruplarla tartışmalara girmiş ve hadisin dindeki yerini ortaya koymak ve savunmak amacıyla Kitâbu'l-İ'tisâm adıyla eserler tasnif etmişlerdir.⁸⁹ Bu özet bilgidен sonra şimdi Ehl-i hadis içinde yer alan Buhârî'nin haber-i vâhid konusundaki görüşüne geçebiliriz.

Buhârî *Sahîh*'inde, haber-i vâhid konusunda hususi bir kitap/bölüm açmış (*Kitâbu Ahbârî'l-Âhâd*) ve bu konudaki tartışmalara katılmıştır. Bu kitabın alt başlıkları olarak altı bâb oluşturmuş, burada toplam dört âyet⁹⁰ve yirmi bir hadise yer vererek haber-i vâhidin hücciyetini ispat etmeye çalışmıştır.⁹¹ Buhârî'nin söz konusu bölümü tasnif etmesinde o dönemde görülen dinî cerayanların etkisi inkâr edilemez.

İbn Hacer, bu rivâyetleri haber-i vâhidin hücciyeti konusunda delil olarak ilk kullanan kimsenin İmam Şâfi'î olduğunu, bu hususta Buhârî'nin ondan istifade ettiğini belirtmiştir.⁹² Nitekim Buhârî'nin bahsi geçen bölümde, İmam Şâfi'î'nin, haber-i vâhid'in hücciyeti hususunda ileri sürdüğü görüşleri ve kullandığı delillerini tekrar etmesine dayanarak böyle bir sonuç çıkarılabilir. Buhârî'nin de selefi İmam Şâfi'î gibi sünnete büyük önem verdiği ve haber-i vâhidin hüccet olduğu görüşünü benimsediği görülmektedir. Zira Buhârî, tek kişinin haberi şeklinde bile gelse, sünnetle amel edilmesi taraftarıdır. Hâlbuki Mu'tezile vb. mezheplerin (ehl-i bid'at) haber-i vâhid konusundaki görüşleri ve şartları kabul edilecek olursa sünnetin pek çoğunu yok saymak gerekecektir.

Hemen belirtelim ki hadis kitapları içinde sadece Buhârî'nin *Sahîh*'inde doğruluğuna güvenilen kişinin verdiği haberin dinde delil olduğunu belirtmek amacıyla açılmış Ahbârü'l-Âhâd bölümü/kitabı vardır. Buhârî söz konusu bölümün hemen

→

konularında kesin bir delil teşkil etmeyeceğini, Elmalılı ise onun aksine bunların akaidde delil sayılacağını savunmuştur. Bkz. Yavuz, *Haber-i Vahid* DİA, XIV, 353.

⁸⁵ Bkz. Kutluay, "Ahmad b. Hanbal's method in *hadîth* and transmitters/ *rijâl* criticism" (*Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies*. 2011 sy. 2(4) s. 301-310.

⁸⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *er-Reddu ala'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Mektebetü İbn el-Heysen, Hama, ty.

⁸⁷ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 432; Ertürk, "Haber-i Vahid", DİA, XIV, 351.

⁸⁸ Abdülmecîd, *el-İtticâhât el-Fikhiyye*, s. 242; Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 407.

⁸⁹ Bkz. Uğur, *Hadîs İlimleri*, s. 294.

⁹⁰ Bunlar: et-Tevbe, 9/122; el-Hucurât 49/9; el-Hucurât 49/6; el-Ahzâb 33/53'tür.

⁹¹ Bkz. Koçkuzu, *a.g.e.*, s. 78; Ertürk, "Haber-i Vâhid", DİA, XIV, 349.

⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 241.

başında haber-i vâhidin ilim ifade edip etmeyeceği, amelî veya itikadî meselelerde hüccet olup olmayacağı ile ilgili görüşünü, bâbın başlığını “Doğru Bir Kişinin, Ezan, Namaz, Oruç, Diğer Farzlar ve Dinî Hükümler Hakkındaki Haberi Makbul Olup, Bununla Amelin Caiz Olduğuna Dair Hadîsler Bâbı...”⁹³ şeklinde koyarak izhar etmiştir. Nitekim İbn Hacer’e göre Buhârî’nin bu bölümde tahrir ettiği rivâyetlere yer vermesindeki amacı, haber birden fazla raviden nakledilmedikçe delil olmayacağını veya ravilerin sayısının en az üç kişi olması gerektiğini söyleyenleri reddetmektir.⁹⁴ Aynî ise Buhârî’nin söz konusu rivâyetlerle başlamasını, onun bu tür rivâyetleri itikatta delil kabul etmediğini ortaya koymak istemesiyle yorumlamıştır.⁹⁵

Buhârî, “Müminlerin hepsi birden toplanıp sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup (tâifetun) dinde derinlemesine bilgi elde etmek ve (savaşta) döndüklerinde kavimlerini uyarmak için geride kalmalıdır. Umulur ki sakınırlar”⁹⁶ mealindeki âyette geçen 'tâifetun' ile “Eğer müminlerden iki gurup (tâifetân) birbirleriyle vuruşurlarsa...”⁹⁷ âyetindeki tâifetân kelimelerinin “bir kişi” olarak da anlaşılabilceğini ifade etmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Buhârî tek kişinin haberinin hüccet olduğuna bu âyeti delil olarak kullanmak istemiştir. Aynî, “Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onu iyice araştırın”⁹⁸ mealindeki âyette “Fâsık bile olsa bir kişinin getirdiği haberin araştırılmasının emredildiği, fâsıklıkla ilgisi olmayan bir kişiyi ise araştırmaya lüzum olmadığı ve dolayısıyla onun verdiği haberle amel edilmesi gerektiği” sonucunu⁹⁹ çıkarmıştır.

Buhârî yukarıda meallerini kaydettiğimiz âyetlere yer verdikten sonra, hemen ardından Hz. Peygamber’in elçi, kadı ve zekat amillerini tek kişi olarak gönderdiğini,¹⁰⁰ kıblenin değiştiği haberini tek bir kişi getirmesine rağmen bununla amel edildiğini,¹⁰¹ İslâm’ı öğrenmek amacıyla Medine’ye gelen heyettekilerden her birinin Resûlullah’ın verdiği emirlerin muhatabı olduğunu, dolayısıyla İslâm hakkında bilgi almak için Medine’ye gelme imkânı bulamayan kabilenin diğer mensuplarına burada öğrendiklerini nakletmelerinin Hz. Peygamber tarafından emredilmesini,¹⁰² Hz. Ömer ile komşusunun dönüşümlü olarak Hz. Peygamber’in meclisine iştirak edip ondan işittiklerini birbirlerine haber vermelerini örnek olarak zikretmiş ve bunları *haber-i vâhidin* hücciyetine delil olarak sunmuştur.¹⁰³

Buhârî, haber-i vâhidle ilgili bölümün sonunda koyduğu başlığa bakılırsa âdil (sadûk) bir erkeğin olduğu gibi aynı özellikteki bir kadının verdiği haberin de

⁹³ Buhârî, *Ahbâru'l-Âhâd*, 1: باب: ما جاء في إجازة خير الواحد الصدوق في الأذان والصلاة والصوم والفرائض والأحكام

⁹⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XIII, 196.

⁹⁵ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XX,188.

⁹⁶ et-Tevbe, 9/122.

⁹⁷ el-Hucurât, 49/9.

⁹⁸ el- Hucurât, 49/ 6.

⁹⁹ Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXV, 12.

¹⁰⁰ Buhârî, *Ahbâru'l-Âhâd*, 1.

¹⁰¹ Şâfi’î, *er-Risâle*, s. 415-418.

¹⁰² Buhârî, *Ahbâru'l-Âhâd*, 5: باب: وصاة النبي صلى الله عليه وسلم وفود العرب أن يُبْعُوا من وراءهم

¹⁰³ Ayrıca bkz. Özmen, “Buhârî’nin Haber-i Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hücciyeti”, *EKEV*, 2009, cilt XIII, sy. 39, s. 133-154.

hüccet olduğu ve ilim ifade ettiği¹⁰⁴ kanaatindedir. Keza Buhârî aynı bâbda kaydettiği bir rivâyete göre, ashâbıyla yemek yerken hanımlarından Meymûne'nin yedikleri şeyin keler eti olduğunu haber vermesi üzerine Hz. Peygamber onu yemekten vazgeçmiş ve oradakilere ise 'siz yiyin' buyurmuştur.¹⁰⁵ Aynı'ye göre Buhârî'nin "Tek Kişinin Haberi" şeklinde bir başlığı koymasının ve bunun altında söz konusu hadisi zikretmesinin sebebi, kadının verdiği haberle amel edilip edilmeyeceği meselesine açıklık getirmektir. Buhârî, bu hadisin delalet ettiği üzere, âdil bir kadının verdiği haberle de amel edileceği görüşündedir.¹⁰⁶

5. Buhârî'nin Yabancı Görüşlere ve Ehl-i Kitab'a Karşı Tutumu

Denilebilir ki Buhârî, "din konusunda" İslâm'ın asıl kaynakları olan Kur'ân ve sünnet dışında herhangi bir bilgi kaynağına dayanılmasının doğru olmadığını ve bunun Resûl-i Ekrem tarafından men edildiğini savunmuştur.

Buhârî, eski Yunan eserlerinin tercümesiyle İslâm dünyasına giren felsefî görüşler ve inançlar konusunda daha dikkatli ve temkinli olunmasına vurgu yapmıştır. O, bilhassa din konusunda ehl-i kitâbın bilgilerinden istifade edilmesinin Resûl-i Ekrem tarafından men edildiğine dikkatleri çekmiştir. Buhârî kültürel ve ilmî mânada ehl-i kitâbla araya bir mesafe konulması gerektiğini "Hz. Peygamber'in "*Ehl-i Kitâb'a Bir Şey Sormayın!*" Buyruğuyla İlgili Bâb"¹⁰⁷ şeklinde belirlediği konu başlığında ortaya koymuştur. Buhârî'nin tespit ettiği bâb başlığı ve bu konu altında tahrir ettiği rivâyetler,¹⁰⁸ diğer inanç ve kültür mensuplarından ilim alırken çok dikkat edilmesi gerektiğine işaret etmektedir.¹⁰⁹ Nitekim Tevrat'ı İbrânice olarak okuyup müslümanlara Arapça olarak açıklayan¹¹⁰ Medine'de yaşayan yahudilere ashâb zaman zaman kitaplarında olan bir bilgiyi sorduklarında, yahudiler onları Müslümanlara çoğu kere tahrif ederek aktarıyorlardı.¹¹¹

Buhârî, bu bâbdan hemen sonra Muâviye'nin bir sözünü nakletmiştir. Buna göre "Ka'bu'l-Ahbâr Ehl-i kitâbdan rivayette bulunan kimselerin en güvenilirli olmasına rağmen, yanlış şeyler söyleyebilir diye ashâb onu sınımışlardır."¹¹² Buhârî'nin "*Ehl-i kitâb'a Bir Şey Sormayın!*" Buyruğuyla İlgili Bâb"da tahrir ettiği ikinci hadis "...*Dikkat edin! Size gelmiş olan ilim, sizleri onlara (Ehl-i kitab) soru sormaktan nehyetmektedir. Vallahi biz onlardan hiçbir kimseyi, size indirilmiş olan*

¹⁰⁴ Buhârî, *Ahbâru'l-Âhâd*, 5. Bu bâbın başlığı "Tek Kadının Haberi Bâbı" خبر المرأة الواحدة şeklindedir.

¹⁰⁵ Ümmehât-i mü'minînden Meymûne (r.a), keler eti mübah olmasına rağmen "Ben ancak Resûlullah'ın yediğini yerim" diyerek onun fiillerine de mümkün oldukça ittibâ etmeyi, Resûlullah'a olan sevgisinin bir eseri olarak değerlendirmiştir. Bkz. Müslim, *Sayd*, 47; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 326.

¹⁰⁶ Buhârî, *Ahbâru'l-Âhâd*, 5. Ayrıca bkz. Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXV, 22.

¹⁰⁷ Buhârî, *İ'tisâm*, 25: باب: قول النبي صلى الله عليه وسلم: (لا تسألوا أهل الكتاب عن شيء)

¹⁰⁸ Buhârî, *İ'tisâm*, 25.

¹⁰⁹ Bkz. Akyüz, "İmân Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum* s. 9.

¹¹⁰ Buhârî, *İ'tisâm*, 25; ayrıca bkz. Kutluay, "Zeyd b. Sâbit'e Yahudi Yazısını/Dilini Öğrenme Talimatı Verilmesi İle İlgili Rivâyetler Üzerine", *HTD*, VII/2. 2009, s. 149-150.

¹¹¹ Buhârî, *İ'tisâm*, 25.

¹¹² Buhârî, *İ'tisâm*, 25.

kitap hakkında size soru sorarken görmüş değiliz”¹¹³ şeklindedir. Kastallânî'nin belirttiği gibi bu hadisteki 'sormayın' emri, 'şeriatla ilgi bir şey sormayın manâsındır; zira şeriatın onlardan gelecek bilgiye ihtiyacı yoktur. Yasak, şeriatın tasdik ettiği ve geçmiş milletlerin haberlerine dair şeyleri sormayı kapsamaz.¹¹⁴ Nitekim bazı âyetlerde ehl-i kitâba bazı şeylerin sorulması emredilmektedir.¹¹⁵

“Hz. Peygamber (s.a)’ın “*Muhakkak Sizler Kendinizden Önceki Milletlerin Yoluna Uyacaksınız*” Sözü Bâbı”¹¹⁶ gibi Buhârî'nin *Kitâbu'l-İ'tisâm*'da yer verdiği diğer konu başlıklarında dile getirmeye çalıştığı husus, müslümanların sadece ehl-i kitâb hakkında değil yabancı kültür, fikir ve inançlarla ilişkilerinde de şuurlu hareket etmeleri gerektiğidir. Buhârî'nin, ilk hadis olarak 'Kendilerine uyulacak milletlerin Fars ve Rumlar olduğunu' bildiren hadise yer vermesi oldukça dikkat çekicidir; zira Fars ve Rumlar o dönemin iki süper gücü konumundaydı.¹¹⁷ Buhârî'nin yaşadığı devirde söz konusu iki devlet bu özelliklerini kültürel manâda devam ettirmekteydi. Fetihlerle birlikte karşılaştıkları en köklü kültürel ve ilmi yapılanmaya sahip olan bu milletlerle müslümanların temas etmeleri, kendileriyle bu toplumlar arasında kültürel bir mücadele yaşanmasına sebep olmuştur. İhtida edenlerin de etkisiyle zaman içinde müslümanlar arasında bu milletlerin kültürlerine bir yönelişin ortaya çıkması kaçınılmaz hâle gelmiştir. Bu yönelişin teşvik ettiği “tercüme faaliyetleri”nin odak noktasını da, söz konusu iki milletin sahip olduğu değerler oluşturmuştur.¹¹⁸

Özetle ifade edersek Buhârî, ümmetin bir zaman sonra, adeta bir kompleks içinde üstün konumda olan milletleri taklid edeceği şeklinde yorumlanabilecek rivâyetleri tahrir ederek ümmetin kendi değerlerini bırakarak başka milletleri körü körüne taklide karşı olduğunu, bunun hadisin vârid olduğu zamanda Fars ve Bizanslılar örneği ile dile getirildiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Buhârî, bu bâbı oluşturmakla, müslümanları yabancı kültür ve fikirlere karşı ciddi bir şekilde uarmak, İslam'a uymayan değer ve geleneklerden sakındırmak istemiştir.

6. Buhârî'nin Dinde Bid'at Çıkarmayı ve Kötü Çığır Açanları Tenkit Etmesi

Kitap ve sünnete aykırı uygulamalar bid'at kabul edilir. Kitap ve sünnete bağlılık, heva ve bid'atleri terketmeyi gerektirir. Buhârî'ye göre, bid'atlar icat etmek, bid'atçilere destekçi olmak Kitap ve sünnete bağlılıkla bağdaşmaz. Kitap ve sünnetle bağdaşmayacak şekilde, ister geçmişte hüküm sürmüş milletleri, isterse günümüzdeki diğer milletleri kültürel manâda körükörüne taklit etmek sünnetten ciddi bir sapma anlamına gelmektedir.

¹¹³ Buhârî, *İ'tisâm*, 25.

¹¹⁴ Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, X, 338.

¹¹⁵ Yûnus, 10/94; el-Enbiyâ, 21/7; krş. en-Nahl, 16/43.

¹¹⁶ Buhârî, *İ'tisâm*, 14, 15: باب: قول النبي صلى الله عليه وسلم: (لتبعضن سنن من كان قبلكم)

¹¹⁷ Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, X, 315.

¹¹⁸ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 418.

Bu sebeple Buhârî Ehl-i bid'ate karşı görüşlerini ortaya koyarken sünneti esas almış ve savunmuştur. Nitekim Buhârî "İlimde Gereksiz Münakaşaların ve Dinde Bid'at Çıkarmanın Doğru Olmadığı"na¹¹⁹ dair bir konu başlığı koymuş, ardından "Bid'atçıyı Himaye Edenin Günahı Bâbı"¹²⁰ adıyla açtığı bölümde bid'atin kötülüğüne dikkat çekmiştir. Zira Resûl-i Ekrem bid'at ihdas etmeyi ve bid'atleri benimsemeyi, dinin özünün ve aslî hüviyetinin korunması için kesin bir dille yasaklamıştır. Buhârî'nin açtığı "Dalâlete Çağırının ve Kötü Bir Çığır Açanın Günahı Bâbı"nda tahrîc ettiği hadislerde bu açık bir şekilde gözükmektedir.¹²¹ Diğer yandan o, "Hidâyete Çağırının Bu Davete Tabi Olanların Aldığı Ecrin -Sünneti veya Bid'ati İşleyenlerin Ecir ve Günahlarından Bir Eksilme Olmaksızın- Aynısı Vardır" adıyla açtığı bâbda da müminleri sünnete sarılmaya davet etmiştir.¹²²

Burada hemen belirtelim ki "*Her bid'at dalâlettir*" hadisi,¹²³ "her yenilik bid'attir" manâsına değildir. Bid'atten kastedilen "Dine birtakım şeyleri ekleme ve dinden bazı şeyleri çıkarmak suretiyle bunları dindenmiş gibi göstermek"tir. Değilse her türlü yeniliğe karşı çıkmak ve bid'atleri taksimata tabi tutmak zorunda kalır ki bu kanaatimizde uygun değildir.¹²⁴

Hadisçiler bir yandan sünneti savunup korumaya gayret ederlerken bir yandan da dinde olmayan, dinin özüne aykırı ve sonradan çıkan şeylere karşı durmuşlar ve bid'atleri dinden sapma olarak değerlendirmişlerdir.¹²⁵ Nitekim İbn Hacer (ö.852/1448) hadislerin tedvin ve tasnif sebeplerinden biri olarak bid'atlerin artmasını ve Hâricîler, Râfizîye ve Mu'tezile gibi fırkaların yanlış itikatlarına mani olmayı göstermiştir.¹²⁶ İbn Hacer'e göre Buhârî, *Kitâbu'l-İman*'ı Mürchie'ye, *Kitâbu'l-Tevhid*'i Kaderiyye ve Cehmiyye'ye, *Kitâbu'l-Fiten*'i Hâricîlere, *Kitâbu'l-Ahkâm*'ı Râfizîlere reddiye olarak tasnif etmiştir.¹²⁷ Bunlar bid'at fırkalarının başında gelmektedir.

Sahih-i Buhârî içinde tasnif edilen kitap/bölmelerden anlaşıldığına göre Buhârî, itikadî meselelerle yakından ilgilenmiş ve Ehl-i Sünnet inancına aykırı görüşleri süren Cehmiyye, Mu'tezile, Havâric ve Şia'yı tenkit etmiştir. O, Ehl-i hadis ile Ehl-i Rey arasındaki mücadelede, Ehl-i hadis yanında yer alarak Ehl-i Rey'i temsil eden Ebû Hanîfe ve ashabını isim zikretmeden eleştirmiş ve bazı konularda

¹¹⁹ Buhârî, *İ'tisâm*, 5: باب: ما يكره من التعصُّب والنَّزاع في العلم، والعلوُّ في الدين والبدع

¹²⁰ Buhârî, *İ'tisâm*, 6; Bkz. Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, X, 316.

¹²¹ Buhârî, *İ'tisâm*, 15: باب: إثم من دعا إلى ضلالة، أو سنَّ شئاً

¹²² Buhârî, *İ'tisâm*, 15.

¹²³ Hadisin değişik varyantları için bkz. Müslim, *Cumu'a*, 43; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 6; en-Nesâî, *İdeyn*, 21; İbn Mâce, *İmân*, 6-7; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 310, IV, 126; Dârimî, *Mukaddime*, 16.

¹²⁴ Bu konudaki taksimat ve değerlendirmeler için bkz. İbn Recep, Zeynüddîn Ebu'l-Ferec, *Câmiu'l-Ulûm ve Hikem*, s. 265; Çelik, *Kavram ve Mahiyet Olarak Sünnet ve Bid'at*, s.101-116.

¹²⁵ Bkz. Yazıcı, "İslâm Geleneğinde 'Her Yenilik Bid'attir' Hadisine Yaklaşımlar", s. 142-191; İbn Teymiyye, *Bid'atler*, s. 11 vd.

¹²⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XIII, 290.

¹²⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, XIII, 290; Kastallânî, *İrşâdü's-Sârî*, X, 344; Kırbasoğlu, "Ashâbu'l-Hadis'in Akaid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*; sayı: 5, Ekim, 1987, s. 8.

onlardan ayrıldığı ifade etmiştir.¹²⁸ Bu sebeple Buhârî sünnete bağlanmayı, müslümanların amelde ve inançta bütünlüğünü sağlayacak en önemli unsur olarak görmüş, sünneti gözardı edip başka yollardan ilim elde etmeye ve bu bilgilere dayanarak tartışma çıkarmaya karşı müslümanları uyarmıştır.

Buhârî'nin "Bid'at Âhdas Edeni Koruyanın Günahı Bâbı" şeklinde konu başlığı koymasından onun bir bid'atı ihdas edenin değil ona her türlü desteği sağlayan kimsenin de aynı günaha ortak olacağı görüşünde olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu sebeple o, bid'atlerin sünnetten bir sapma olduğu düşüncesindedir.

Netice olarak ...Ve hem de Bilgisizce Saptırdıkları Kimselerin Veballerinden Bir Bölümünü de Yükleneceklerdir'¹²⁹ Âyeti Gereği, İnsanları Dalâlete Çağırın veya Kötü Bir Sünnet (Çığır) Açanların Günahı Bâbı"¹³⁰ örneğinde ve aynı bölümdeki diğer bâblardan ve altında tahric ettiği hadislerden Buhârî'nin asıl maksadının, İslâmî kaynaklara ve bilgilere dayanmadan müslümanlar için kötü bir çığır açan kimselerin durumlarını ortaya koymak, müminleri dalâletten sakındırmak, mü'minlerin yoluna muhalefet etmekten insanları alıkoymak, bid'atlardan ve dinde olmayan şeyler icat etmekten onları uzak tutmak olduğu görülmektedir.¹³¹

7. Buhârî'nin Rey ve Kıyas Kullanımı Karşısındaki Tutumu

Buhârî'ye tekaddüm eden dönemde Ehl-i re'ye karşı Ehl-i hadis tarafından sert bir muhalefet vardı. M. Said Hatipoğlu'nun dediği gibi, Ehl-i hadis içinde yer alan bazılarına göre İslâm ilmi, Kur'ân ve sünnetten ibaret idi. Mesela Âmil b. Serâhil eş-Şa'bî (ö.103/722) bu cephenin en fazla dikkatleri üzerine çeken imamlarındandı. Öyle ki o, bir arkadaşına hitaben, Ehl-i re'ye karşı tepkisini "Sana Hz. Peygamber'in ashâbından naklettiklerime uy! Onların şahsî fikirlerinin üzerine işe!" şeklinde dile getirmiştir.¹³² Evzaî'ye (ö.157/774) göre ilim, Hz. Peygamber'in ashâbından gelenlerdir. Onlardan gelmeyen bilgi ilim değildir. Şâfiî de "Hakikat Allah'ın ve Resûlü'nün söylediğidir, gerisi şeytanın vesvesesidir" diyerek bu konudaki görüşünü açık bir şekilde ortaya koymuştur.¹³³

Buhârî, kendi döneminde devam eden Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y arasındaki çekişme ortamında haklı olarak taraf olmuş ve *Kitâbu'l-İ'tisâm*'da re'y ve kıyas kullanımına temas etmiştir.¹³⁴ O, dinî meselelerde herhangi bir delile dayanmadan re'y kullanmanın doğru olmadığını, "Re'yi ve Fâsid Kıyası Kınamaya İlişkin Olarak Zikredilen Âyet ve Hadîsler Bâbı" (Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:) "*Hiç bilmedi-*

¹²⁸ Geniş bilgi için bkz: Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye Yöneltiği İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, s. 42 vd.

¹²⁹ en-Nahl, 16/25.

¹³⁰ Buhârî, *İ'tisâm*, 15: لقول الله تعالى: {ومن أوزار الذين يضلوهم باب: إثم من دعا إلى ضلالة، أو سنَّ سنة سيئة}

¹³¹ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 302.

¹³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 25; ayrıca bkz. Hatipoğlu, M. Said, "İslâm'da İlimin Dini", *İslâmiyât*, 2003/4 sy. 4, s. 8, VI 2003.

¹³³ Hatipoğlu, a.g.m. aynı yer.

¹³⁴ Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 420.

ğin bir şeyin peşi sıra gitme!"¹³⁵ şeklindeki *Kitâbu'l-İ'tisâm*'ın 7. konu başlığında dile getirmiştir. Zira içtihatların geçerli olabilmesi için elbette Kitap ve sünnete uygun olması gerekir. Hâkimin bilgisizliği sebebiyle verdiği hüküm Hz. Peygamber'in hükmüne ters düşerse reddedilir.¹³⁶

Buhârî'ye göre sünnette bir hüküm varken onu bırakıp re'ye tabi olmak, sünnetten ayrılmak manâsına gelmektedir. Bundan ötürü o Sahîh'inde re'yi ve zorlama kıyasları kınayan rivâyetlere yer vermektedir. Buhârî, 7. bâbda "Allah'ın, âlimleri çekip almasıyla ilmin de yok olacağını ve cahil kişilerin re'y ve hevâlarıyla halka cevap vermeye kalkacaklarını" ve Resûlullah'ın kendisine vahiy indirilmeyen bir konudaki soruya o konuda bir bilgisi yoksa bilmiyorum diye cevap verdiğini ve re'y ile de kıyas ile de söz söylemediğini"¹³⁷ ihtiva eden iki rivâyet kaydetmiştir.

Buhârî'nin "Resûl-i Ekrem, Allah'ın Kendisine Öğrettiklerinin Dışında Erkek ve Kadınlara Re'y ve Temsil (Kıyas) ile Bir Şey Öğretmedi"¹³⁸ şeklinde tespit ettiği bâb başlığında, sanki onun re'y ile hüküm vermeye karşı olduğu gibi bir anlam çıkmakta ise de, bu konu "Sorun Kişiye Anlatmak İçin Hükümü Bilinen Bir Meseleyi (Asılı), Hükümünü Allah Teâlâ'nın Belirlediği Bir Başka Meselenin Yerine Koyup (Ona Benzeterek) Hüküm Verenler Bâbı"¹³⁹ ile birlikte değerlendirildiğinde, onun belli şartlarla re'y ve kıyası kabul ettiği, dolayısıyla bâblar arasında herhangi bir tenakuzun bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zira Buhârî'nin karşı çıktığı re'y, itikadî meselelerde "sünnete aykırı bir şekilde" ileri sürülen ya da amelî meselelerde "bir delile dayanmadan" kullanılan re'ydir ki Ehl-i hadis buna karşı çıkmaktadır.¹⁴⁰ Nitekim Buhârî, bahsi geçen konu başlığında kıyas kelimesini mutlak olarak değil, tekellûf (ve temeli olmayan, suni) sıfatıyla birlikte zikrederek kıyâs-ı fâsidi kastettiğini ortaya koymuştur.¹⁴¹

Hz. Peygamber'in kıyası nasıl kullandığına Buhârî'nin şu rivâyetleri kaydetmesi örnek olarak verilebilir: Karısı esmer bir çocuk doğurması sebebiyle eşinden kuşkulanan bir a'rabîye, Resûl-i Ekrem, develerinin renklerini sormuştur. A'rabî'nin cevaben develerinin kırmızı renkte olduğunu, ancak bazen farklı renkte yavru da dünyaya gelebildiğini söylemesi üzerine Allah Resûlü, bunun soya çekim yoluyla olduğunu ve yavrunun daha önceki bir atasına çekebileceğini ifade ederek ilgili kişinin şüphelerini gidermiştir.¹⁴² Keza annesinin yerine haccetmesi gerekip gerekmediğini öğrenmek isteyen bir kişiye Resûl-i Ekrem "Annenin bir kimseye

¹³⁵ el-İsrâ, 17/36; Buhârî, *İ'tisâm*, 9: باب: تعليم النبي صلى الله عليه وسلم أمته من الرجال والنساء مما علمه الله، ليس برأي ولا تخيل

¹³⁶ Buhârî, *İ'tisâm*, 20: باب: إذا اجتهد العامل أو الحاكم، فأخطأ خلاف الرسول من غير علم، فحكمه مردود.

¹³⁷ Buhârî, *İ'tisâm*, 9: باب: ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يُسأل مما لم يُنزل عليه الوحي، فيقول: (لا أدري). أو لم يجب حتى يُنزل عليه

الوحي، ولم يقل برأي ولا بقياس

¹³⁸ Buhârî, *İ'tisâm*, 9.

¹³⁹ Buhârî, *İ'tisâm*, 12: باب: من شبه أصلاً معلوماً بأصل مبيّن، وقد بين النبي صلى الله عليه وسلم حكمها، لِيُفهم السائل

¹⁴⁰ Kirmânî, *Sahîhu'l-Buhârî bi şerh-i Kirmânî*, XXV, 60; Kastallânî, *İrşâdû's-Sârî*, X, 328; İbn Hacer, *Fethû'l-Bârî*, XIII, 289.

¹⁴¹ Çakan, *Müslüman Kimliği*, s. 116.

¹⁴² Buhârî, *İ'tisâm*, 12; *Talak*, 26, *Hudûd*, 41; Müslim, *Lian*, 18, 20; Ebu Dâvûd, *Talak*, 28; Nesâî, *Talak*, 46; İbn Mace, *Nikâh*, 58; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 234, 239, 409.

borcu olsaydı onun bu borcunu öder miydin?” diye sorarak onun mutmain olmasını sağlamıştır.¹⁴³ Görüldüğü gibi Buhârî bu bâbda, Hz. Peygamber’in gerektiğinde kıyas yaptığını delillendirmiştir. Kirmânî, usûl ilminde belirlenen şartların hepsini taşıyan “sahih kıyas” ile bu şartları taşımayan “fâsid kıyas” şeklinde kıyasın iki çeşidinin olduğunu, bunlardan sahih kıyasın kınanmayacağı, aksine bu tür kıyasın emredildiğini ifade etmiştir.¹⁴⁴

Esas itibarıyla re’ye ve kıyas-ı fâside karşı olduğunu usûl konularını ele aldığı *Kitâbu'l-İ'tisâm*'da bu şekilde ortaya koyan Buhârî, Ehl-i Re'yin fikhi görüşlerine itirazlarını ifade ettiği bâbları ise *el-Câmi'u's-Sahîh*'in furu' ile ilgili meseleleri ele aldığı bölümlerde oluşturmuştur.¹⁴⁵ Bu nedenle Buhârî, *Sahîh*'in birçok yerinde “Bazı insanlar dediler ki” demek suretiyle, ehl-i re'yi ve bunların imamı Ebû Hanîfe'nin fikhi görüşlerini eleştirmiş, *Sahîh*'inde onun tek bir hadisine bile yer vermemiştir.¹⁴⁶ Buhârî, yine *Kitâbu'l-İ'tisâm*'ın 22. bâbında usûl bakımından ehl-i re'ye “Hz. Peygamber’in Hükümleri İnsanlara Açıkta; [Ancak] Bazı Sahâbiler Hz. Peygamber'in Yanında [Her Zaman] Bulunamıyor ve İslâmî Meselelere Şâhit Olamıyorlardı” Diyen Kimseler Aleyhine Getirilebilecek Delil (Hüccet) Bâbı”nda¹⁴⁷ reddiyede bulunmuştur. Buhârî'nin böyle bir başlık koymasındaki amacının, Hanefiler gibi bazılarının “umumî belvâ ve haber-i vâhid” ilişkisi bağlamında iddia ettikleri, “herkes tarafından bilinmesi gereken amellerin hükmü ile ilgili olarak tek kişi tarafından nakledilen haberin (haber-i vâhid) muteber sayılmayacağı” şeklindeki görüşleri reddetmek olduğu aşıkardır.¹⁴⁸

Buhârî Hanefilerin yanı sıra Râfizîleri de tenkit etmiştir. Nitekim şârih Kirmânî'ye göre Buhârî'nin *Kitâbu'l-İ'tisâm*'ın 22. bâbını oluşturma amacı, Hz. Peygamber'in verdiği hükümlerin mütevâtir olarak nakledildiğini ve bu nedenle haber-i vâhidle amelin caiz olmadığını iddia eden Râfizîlerin haber-i vâhid anlayışları reddetmektir.¹⁴⁹

Sonuç olarak Buhârî, daha önceki bâblarda Kur'ân, sünnet, icmâ gibi bir *asıla* dayanmayan zorlama re'y ve kıyasa (*tekellüfü'l-kıyâs*) karşı çıktığını, ancak bu *asıl*lardan (Kur'ân, sünnet, icmâ) birine dayanan kıyasın, ihtiyaca binaen meşru olduğunu ve dolayısıyla i'tisâma aykırı sayılmayacağını bu bâbın başlığında yer alan ifadeleri ve bâbda tahrir ettiği hadislerin muhteviyatı ile ortaya koymuştur.¹⁵⁰ Ay-

¹⁴³ Buhârî, *İ'tisâm*, 12.

¹⁴⁴ Kirmânî, *Sahîhu'l-Buhârî bi Şerh-i Kirmânî*, XXV, 60.

¹⁴⁵ Merttürkmen, *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, s. 42; el-Hüseynî, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, 192-198; Bardakoğlu, “Buhârî'nin Hukukçuluğu”, *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum*, (Kayseri, 18-20 Haziran 1987), s. 205-210; *Özpinar, Hadis Edebiyatının Oluşumu*, s. 423.

¹⁴⁶ Leknevî, *er-Ref'u ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Ebû Ğudde'nin dipnotu) s. 398-399.; Krş. Zeyla'î, *Nasbur-Râye*, 1, 355-356.

¹⁴⁷ Buhârî, *İ'tisâm*, 22: باب: الحجّة على من قال: إن أحكام النبي صلى الله عليه وسلم كانت ظاهرة، وما كان يغيب بعضهم من مشاهد النبي صلى الله عليه وسلم وأمر الإسلام.

¹⁴⁸ Abdülmecîd, *el-İtticâhât el-Fıkhîyye*, s. 249.

¹⁴⁹ Kirmânî, *Sahîhu'l-Buhârî bi Şerh-i Kirmânî*, XXV, 79.

¹⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 298; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XXV, 50.

rıca Buhârî, 20. bâbın başlığında, “ yönetici (âmil) veya hâkim bir ilme (sünnete) dayanmadan sırf kendi içtihadıyla hüküm verir ve bu hükmü de Rasûlullah’ın sünnetine aykırı olursa hükmünün reddedileceğini”¹⁵¹ ifade etmesi, içtihadın mutlaka Kur’ân ve sünnetten bir delil ve esasa dayanması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca onun “hâkimin isabetli karar vermek için bütün gayretini gösterip hükmünde isabet kaydetmesi hâlinde iki ecir alacağını, gayretine rağmen içtihadında hata ederse tek ecir kazanacağını” müjdeleyen hadisi tahrir etmesi,¹⁵² içtihadın önemine açık bir vurgu ve içtihadı teşviktir.

Allah Resûlü gıpta edilecek iki kişiyi, Allah’ın kendisine mal verip bunu Onun yolunda harcayan, diğerinin kendisine ilim ve hikmet verilip bununla karar veren ve bunu diğer insanlara öğreten kimse olarak göstermiştir.¹⁵³ Buhârî ilgili bâbda bu rivâyeti tahrir ederek ilim, hikmet, akli kullanma ve ilim sahibi olup bunu insanlara öğretme gibi hasletlerin önemine dikkatlerimizi bir kez daha çekmektedir.

Sonuç

Muhaddis olduğu kadar müctehid bir fakih olan İmam Buhârî,¹⁵⁴ sünnete bağlılığı ve Ehl-i hadisi savunmak, Kur’ân ve sünnet bütünlüğünü vurgulamak için *Sahîh*’inde *Kitâbu’l-İ’tisâm bi’l-Kitâb ve’s-Sünne* adıyla müstakil bir bölüm oluşturmuştur. Böylece o, kendi döneminde de mevcut olan sadece Kur’ân’la iktifa etme düşüncesinde olanlara ve Kur’ân ve sünnetin hükümlerine ittibâda ihmalkâr davrananlara cevap vermeye çalışmıştır. Müslümanların Hz. Peygamber’in söz ve fiillerinin yanında takrirlerine de uyması gerektiğine inanan Buhârî, ashâb-ı hadisin metot ve usûlünün Resûl-i Ekrem’in söz, fiil ve takrirlerine aynen tabi olan sahâbenin metoduna iktidâ etmek olduğunu savunmuş ve “sünnete bağlılık” meselesini *Sahîh*’inde *i’tisam* tabiriyle ifade etmiştir. Onun tek bir hadisten birçok değişik hüküm çıkarması fakîhliğini, tekrar ettiği hadisleri başka isnad ve metinlerle zikretmesi ise büyük muhaddis olduğunu göstermektedir.

Buhârî’nin Ehl-i hadisten olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Bu sebeple o, ashâb-ı hadis ve ashâb-ı re’y tartışmalarında ilk grubun yanında yer almış ve görüşlerini *Sahîh*’inde açtığı bâblar ve bu bâblar altında tahrir ettiği hadisler çerçevesinde ortaya koymuştur. Buhârî’nin, selefi İmam Şâfi’î gibi, sünneti ve ashâb-ı hadisi farklı dinî akımlar karşısında şiddetle savunduğu, bunu yaparken görüşlerini büyük ölçüde nassa dayandırmaya çalıştığı görülmektedir. Buhârî, Allah’ın kitabını ve Resûl-i Ekrem’in sünnetini nesiller içinde en iyi bilen kimselerin ashâb-ı kirâm (r.a) olduğunu, onlar nasıl Resûlullah’ın efâline tabi olmuşlarsa bizim de onların yoluna ve onları takip eden ashâb-ı hadisin yoluna tabi olmamız gerektiğini savunmuştur. Öyle ki ashâptan bazıları, imanlarındaki olgunluğu artırması için, had-

¹⁵¹ Bkz. İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, XIII, 317.

¹⁵² Buhârî, *i’tisam*, 21; Kastallânî, *İrşâdü’s-Sârî*, X, 328.

¹⁵³ Buhârî, *i’tisam*, 13.

¹⁵⁴ Bkz. el-Hüseynî, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, s. 168; Abdülğani, *el-İmâm el-Buhârî ve Sahîhuhü*, s. 28.

dizâtında şeri bir maksadı olmayan cibillî fiillerinde bile Resûlullah'ın yaptıklarını yapmaya çalışmışlardır. Hâlbuki ashâb Resûlullah'ın bazı fiillerinin sünnet olmadığının elbette farkındaydılar. Onlar, Resûlullah'ı hemen her konuda örnek aldıklarından ve ona olan aşırı sevgilerinden dolayı onu taklid etmeye gayret ediyorlardı.

Buhârî, *es-Sahîh*'in *Kitâbu Ahbâri'l-Âhâd* bölümünde tahrir ettiği hadislerde, “tek ravisi bulunan haber anlamında kullandığı haber-i vâhidin (amelfi meselelerde) delil olacağını, zira bu tür haberlerin bizzat Hz. Peygamber ve sahâbe tarafından hüccet kabul edildiğini savunmuştur. Bununla beraber ashâb-ı hadisten bazıları, haber-i vâhidin itikadî meselelerde de hüccet olduğu görüşündedir.¹⁵⁵

İbn Hacer'in tespitine göre, bu rivâyetleri haber-i vâhidin hücciyeti konusunda delil olarak ilk kullanan kişi İmam Şâfi'î olup Buhârî bu hususta ondan istifade etmiştir. Buhârî'nin usûlle ilgili olan haber-i vâhidin hücciyeti konusuna girmesi, bu konuda bir hadisin delil olabilmesi için en az dört râvisinin olmasını şart koşan Mu'tezile kelâmcılarını ve haber-i vâhidin ilim ifade etmeyeceğini veya bazı karinelerle ilim ifade edebileceğini iddia edenlerin görüşlerini reddetmek içindir.

Buhârî'ye göre Kur'ân ve sünnette var olan bir hükmü bırakıp re'ye tabi olmak, sünnette ayrılmak manâsına gelmektedir. Ona göre ihtiyaç duyulan her şeyin asıl ve prensipleri Kur'ân ve sünnette bulunmaktadır. Bu sebeple o, re'yi ve *tekellüfü'l-kıyâs* adımı verdiği zorlama ve suni kıyasları eleştiren rivâyetlere yer vermiş; bununla beraber Kitap, sünnet ve icmaya dayanan re'yi, yani içtihadı ve yine aynı esaslara uygun olarak ortaya konan ve *edille-i şer'iyenin* dördüncüsü sayılan kıyası kabul etmiştir. Buhârî, sünnete aykırı olan uygulamalara şiddetle karşı çıkmış, sadece bir bid'atı ortaya çıkarmanın değil ona her türlü desteği sağlayan kimsenin de aynı günaha ortak olacağına dikkat çekmiştir.

Buhârî'nin gerek koyduğu bâb başlıklarından ve gerekse şârihlerin “Buhârî'nin bâb başlıklarını niçin o şekilde belirlediğini” izah etme noktasında ifade ettiklerinden hareketle, bunda döneminin sosyolojik, siyasi, ilmi ve fikri gelişmelerinin etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. *Kitâbu'l-İtisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne*'de Buhârî, bir yandan müslümanın hayat ve fikir olarak duruşunu ve kimliğini tespit ederken, onun bilgi kaynaklarına da dikkat çekerek, kültürel kirlenmeye karşı bir şuur oluşturmaya gayret etmiştir. Böylece o, ilgili hususları *İtisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne* tabiri ile ifade ederek bu adla ilk sistematik çalışmanın sahibi olmuştur. İslâm'ın Allah'ın muradına uygun olarak nasıl yaşanacağı konusunda sünnetin vazgeçilmez bir ölçü ve kılavuz olduğuna inanan Buhârî, İslâm toplumunu Kitap ve sünnet çizgisinde eğitmede önemli bir rol üstlenmiştir.

Kaynakça

Abdurrezzak b. Hemmâm, *es-San'ânî, el-Musannef*, (211/826) (thk. Habîburrahman el-A'zamî), Beyrut 1403/1983, 2. bsk., I-XI.

Abdülğani, Abdülhâlîk, *el-İmâm el-Buhârî ve Sahîhuhû*, Dâru'l-Menâr, Cidde 1405/1985.

¹⁵⁵ Bkz. Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel*, 254-255; Koçkuzu, *Haber-i Vâhid*, s. 140 vd.

- Abdülmeccid, Mahmûd, *el-İtticâhât el-Fıkhıyye inde Ashâbi'l-Hadîs fı'l-Karni's-Sâlisi'l-Hicrî*, Kahire, 1399/1979.
- Ahmed b. Hanbel, *er-Reddu ala'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye*, Mektebetü İbn el-Heysem, Hama, ty.
- Akyüz, Ali, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum* (Kayseri, 18-20 Haziran 1987), İstanbul 1997.
- Âmidî, Seyfüddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî Ali (ö.631/1233), *el-İhkâm fı usûlil'l-ahkâm*, I, 246, Kahire: Dârü'l-hadîs, ty.
- Aşkâr, Muhammed Süleyman, *Efâlu'r-Resûl Delâletuhâ ale'l-Ahkâmi's-Şerîa*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1988.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin el-Hanefî (ö.855/1451), *Umdetü'l-Kâri'*, Kahire, (I, XV), Ofset, 1345.
- Bağcı, Musa, "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, 2005, sy. 1, Ankara 2005.
- Bardakoğlu, Ali, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî, Uluslararası Sempozyum*, (Kayseri, 18-20 Haziran 1987).
- Bedevî, Yusuf Ahmed, "Hukmü'l-Ercâh bi Haberi'l-Vâhid inde Usûliyyîn Tatbîkât fı Fıkhı'l-İslâmî Mukâran", *ed-Dirâsât, Ürdün Üniversitesi*, 2006, s. 338-367.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed İsmail, (ö.256/869), *es-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Çakan, İ. Lütfi, *Müslüman Kimliği*, Nesil Yayınları, İstanbul 2010.
- Çelik Ali, *Kavram ve Mahiyet Olarak Sünnet ve Bid'at*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl (ö.255/868), *Sünen-i Dârimî*. (tercüme ve tahkik Abdullah Aydınlı,) İstanbul: Madve Yayınları, 1996.
- Dihlevî, Veliyyullah, (ö.1176/1762) *er-Risâle Şerhu Terâcimi Sahîhi'l-Buhârî*, Mektebetü'l-Usmâniyye, Haydarabâd 1982.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşâ's es-Sicistânî (v.275/888), *es-Sünen*, İstanbul, 1992.
- Ebû Zehra, *Ahmed b. Hanbel (Hayatı-Görüşleri-Fıkıhtaki Yeri)*, çev. Osman Keskiöğlü, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Yayınları, 1404/1984.
- Ertürk, "Haber-i Vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA) XIV*, 349.
- Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (TDV) 5. bsk. Ankara 2008.
- Güleç, Hüseyin, *Şafî'nin Hadis Anlayışı*, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE), Ankara 2002.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, (ö. 463/1071), *Şerefu Ashâbi'l-Hadîs*, (thk. Mehmed Saîd Hatîboğlü), Ankara, 1991.
- Hatipoğlu, İbrahim, "Batılı Hadis Tenkidî Düşüncesinin Türkiye'ye İntikali: Akademik Hadisçiliğin Geçmişi ve Geleceği Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2006, c. IV, sy. 2, s. 6.
- Hatipoğlu, M. Said, "İslâm'da İlmin Dini", *İslâmiyât*, 2003, sy. 4, s. 8.
- Hudârî, eş-Şeyh Muhammed, *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî*, Mısır, 1387/1967, 8.bsk.
- el-Hüseyinî, Abdülmeccid Hâşim, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakîhen*, Mısır el-Arabiyye, Kahire, ty.
- İbn Abdilberr, *et-Temhîd*, I, 2. (thk. Mustafâ b. Ahmed el-Alevî ve M. Abdulkebir el-Bekrî), Fas, 1387/1967.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî (ö.543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thr. Muhammed Abdülkadir Ata Dârü'l-Fikr, Beyrut, ty.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö.852/1448), *Fethu'l-Bârî*, XIII, 359,(thk. M. Fuâd Abdalbâki-Muhibbuddin el-Hatîb) Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
- , *Hedyü's-sâri Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, Bulak, 1301'den Ofset, Beyrut, ts. 2. bsk.
- İbn Receb, Zeynüddin Ebu'l-Ferec, *Câmiu'l-Ulûm ve Hikem*, s. 265, Beyrut: Müessesetü Kütübî's-Sekâfiyye, 1990, 2. bsk.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, Dârü's-Sadr, Beyrut, ty.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 923/1517), *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Bulak-Mısır 1323 baskısından ofset), Beyrut, ty.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri "Ashâbu'l-Hadis'in Akâid Edebiyatı", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1987 sy. 5, Ekim, s. 79-89.

- Kirmânî, Şemseddin Muhammed b. Yusuf (ö.768/1384), *Sahîhu'l-Buhârî bi Şerh-i Kirmânî*, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1401/1981, 2. bsk.
- Koçkuzu, A. Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikad ve Teşriî Yönlerinden Değeri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Kutluay, İbrahim, "The Meaning and Scope of Sunnah According to Imam Mâlik and The Analysis of Schacht's Theory On The Practice of The People of Medina", *Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies (EESTS)*, 2011 sy. 1(4) s. 359-368.
- , "Ahmad b. Hanbal's Method in Hadîth and Transmitters/ Rijâl Criticism" *Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies(EESTS)*, 2011 sy. 2(4) 301-310.
- , "Zeyd b. Sâbit'e Yahudi Yazısım/Dilini Öğrenme Talimatı Verilmesi İle İlgili Rivâyetler Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi, (HTD)*, 2009, VII/2, s. 129-157.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy el-Hindî (ö.1304/1886), *er-Refu ve't-Tekmil fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut, 1407/1987, 3. bs.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö.333/944), *Kitâbu't-Tevhîd*, (thk. Fethullah Huleyf) İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1979.
- Merttürkmen, M. Hilmi, *Buhârî'nin Ebû Hanife'ye Yönelttiği İtirazları ve Aralarındaki İhtilaflar*, (yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum, 1976.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburî Müslim b. el-Haccac (ö.261/875), *Sahîh-i Müslim*, (naşir Muhammed Fuad Abdülbaki, Kahire: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955/1374-1956/1375.
- Nazlıgül, Hâbil, *İmam Şafî'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri*, (yayımlanmamış doktora tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (AÜSBE) Ankara 1993.
- Nevevî, *Mâ Temessül İleyhi Hâcetü'l-Kâri li Sahîhi'l-imâm el-Buhârî*, (ö.676/1277) (thk. Ali Hasen), Dâru Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, ts.
- Osmanî, Muhammed Taqî, *The Authority of Sunna* (çev. İbrahim Kutluay, *Sünnetin Bağlayıcılığı*) Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.
- Özmen, Ramazan, "Buhârî'nin Haber-i Vâhid Savunusunda Kullandığı Hadislerin Hücciyeti", *EKEV*, 2009, cilt XIII, sy. 39, s. 133-154.
- Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Rıfat Fevzî, Abdülmuttalib, *Tevsîku's-Sünne fi'l-Karnî's-Sâni'l-Hicrî, Ususuhû ve İtticâhâtuhû*, Mısır, 1400/1981, 1. bsk.
- Sezgin, Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (AÜİF). Yay., Ankara 1956.
- Şâfi'î, Muhammed b. İdris (ö.204/820), *el-Umm*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973.
- , *Cimâu'l-İlm*, (nşr. Muhammed Ahmed Abdulaziz Zeydan) Beyrut, 1405/1984.
- Şa'ranî, Ebû Abdurrahman Ahmed, (ö.973/1565) *Mizanu'l-Kübrâ*, I- II, Mısır 1321/1903.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, (ö.728/1328) *Bid'atler*, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998.
- Uğur, Mücteba, *Hadis İlimleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- Ünal, İ. Hakki, *İmam Ebû Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Haneî Mezhebinin Hadis Metodu*, Ankara 1994.
- Yavuz, Y. Şevki, "Haber-i Vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XIV, 353.
- Yazıcı, Muhammed, "İslâm Geleneğinde 'Her Yenilik Bid'attır' Hadisine Yaklaşımlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (AÜİFD)*, Ankara 2003, sayı 19, s. 141-191.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed Cemaeddin Abdullah b. Yusuf b. Muhammed, *Nasbü'r-râye li-Ehâdisi'l-Hidâye*, Beyrut, 1407/1987.

